

ANALISA KRITIS RISALAH MIZAN AL-UQALA' WA AL-UDABA' PADA MENYATAKAN MAKNA SYARIAT, TARIKAT, HAKIKAT, MAKRFAT MENURUT SYEIKH ISLAM NEGERI KEDAH WAN SULAIMAN WAN SIDEK (1872 M-1935 M)

The Critical Analysis of Risalah Mizan Al-Uqala' Wa al-Udaba' on the Meaning of Sharia, Tariqat, Haqiqat, Marifat by Shaykh al-Islām of Kedah Wan Sulaiman Wan Sidek (1872 M-1935 M)

Muhammad Khairi Mahyuddin*

ABSTRACT

This article studies the biography and Sufi's thoughts of Shaykh Islam Kedah Wan Sulaiman Wan Sidek (1872 M-1935 M), a 19th century prominent Malay Kedah scholar. The objective is to discover Wan Sulaiman contributions and clarify issues of the relation between Sharia, Tariqat, Haqiqat, Marifat to be in line with Ahli Sunnah Waljamaah. The method applied in this was historical and content analysis study, particularly from risalah Mizan Al-Uqala' Wa Al-Udaba'. The finding shows that Wan Sulaiman was a progressive malay scholar, teacher, administrator, and Sufi. His contributions cover the aspect of Islamic administration, education, social dan Sufism. He had verified dan clarified clearly as well as contemporarily relation between syariat, tarikat, hakikat, makrfat. In fact, all these terminologies in reality are one sharing similar meaning, content and objective to clarify the

* Senior Lecturer, Faculty of Leadership and Management, Islamic Science University of Malaysia (USIM), 71800, Nilai, Negeri Sembilan, Malaysia.
muhdkhairi@usim.edu.my

substance of Islamic law (Sharia) from the aspect of its instructions and restraints. The differences occur from linguistical, pronunciation, terminological as a medium to elucidate the teaching of shariah Islam for the ummah perceiving it easily, organized, and obviously

Keywords: *Wan Sulaiman Wan Sidek, Syariat, Tarikat, Hakikat, Makrifat*

PENDAHULUAN

Wan Sulaiman Wan Sidek (1872 M-1935 M) merupakan tokoh ulama sufi Melayu yang lahir daripada keluarga aristokrasi dan sangat berpengaruh dalam Kesultanan Kedah dari sebelah ibu dan bapanya.¹ Wan Sulaiman, boleh dikatakan bahawa beliau lahir dan hidup pada akhir pemerintahan Sultan Ahmad Tajuddin Mukarram Shah (w. 1879 M), Sultan Zainal Rashid Muazzam Shah (w. 1881 M). Kehidupan dan kecemerlangan Wan Sulaiman lebih terserlah pada zaman pemerintahan Sultan Abdul Hamid dan Tengku Mahmud Regent memerintah Kedah.²

PENDIDIKAN

Wan Sulaiman menerima pendidikan awal di Kedah awal daripada asuhan ibunya Wan Tam dengan membaca surat-surat yang ditulis dalam tulisan Jawi dan Muqaddam. Kemudian, Wan Sulaiman bersekolah di Sekolah Haji Din selama 3 tahun dari tahun 1882 M - 1885 M dalam pengajian Islam dan bacaan Quran daripada Tuan Haji Ismail dan Syeikh Muhammad Diah yang merupakan seorang ulama Pattani yang menghafaz tiga puluh juzuk al-Quran. Seterusnya, Wan Sulaiman mendalami ilmu agama pada tahun 1887 M ketika berusia 15 tahun di

¹ Wan Hanafi Wan Long, *Mengenali Asal Usul Keturunan dan Keluarga*, (t.p., 1989), 5; Muhammad Hasan. *Al-Tarikh Salasilah Negeri Kedah*. (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1968), 198.; Ibrahim Ismail, *Sejarah Kedah : sepintas lalu*, 1968), 102-104; Muhammad Isa Othman, *Politik Tradisional Kedah 1681-1942* (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1990), 34.

² Muhammad Hasan, *Al-Tarikh Salasilah Negeri Kedah* (Kuala Lumpur: Bahasa dan Pustaka. 1968), 229-235.

Mekah dengan dibiayai oleh ibunya dan saudara-saudara ibunya. Sultan Abdul Hamid juga pernah membiayai kehidupan bulanan Wan Sulaiman selama pengajiannya di Mekah sebanyak 20.00 riyal yang dianggap sebagai nilai matawang yang tinggi ketika itu.³

Antara sahabat-sahabat seperguruannya di Mekah ialah Syeikh Muhammad Tahir Jalaluddin (w. 1956 M), Abdullah Fahim (w. 1961 M), Muhammad Yusuf Ahmad (tok Kenali) (w. 1933 M) dan Muhammad Said Linggi (w. 1926 M). Selain itu, terdapat seperguruan beliau dari negeri Kedah yang belajar di Mekah seperti Tuan Hussein Muhammad Nasir al-Banjari (Tuan Hussin Kedah) (w. 1936 M), Haji Abdul Rahman Haji Wan Mohammad Idris (Tok Sheikh Jarum II), Wan Abdul Samad Wan Nik (w. 1985 M), Haji Muhammad Saleh Haji Hashim (w. 1944 M), Haji Abdul Ghani Haji Awang (w. 1951 M), Haji Yaakob Haji Ahmad (w. 1943 M), Haji Abdul Rahman Abdullah (w. 1986 M) dan lain-lain lagi.⁴

Beliau mendapat pendidikan di Mekah selama 20 tahun untuk mempelajari pelbagai ilmu Islam seperti usuluddin, qiraat tujuh, qawaid fiqhiyah, falak, tafsir, *wafaq*, tasawuf, tarikat dan lain-lain. Di antara guru utama beliau di Mekah yang banyak mempengaruhi personaliti dan keilmuan beliau ialah Syeikh Muḥammad Yūsuf al-Khayyat al-Shāfi'ī al-Makkī (w. 1332-4 H) dan Syeikh Muḥammad al-Andakhawī al-Bukhārī (w. 1903 M). Dari segi ilmu dan amalan tasawuf terutama tarikat Naqshabandi Mujadidi Ahmadi,⁵ Wan Sulaiman banyak bersuhbah dan

³ Wan Shamsuddin. *Wan Sulaiman bin Wan Sidek (1874-1935)*. (Muzium Negeri Kedah Darulaman: 1991), 2.; Abdul Majid Mohd Noor et al, 8 August 2000. Trankripsi Pita Kaset PK419,420 & 421/2000 Majlis Pesara Dalam Kenangan "Sheikh Islam Tuan Haji Wan Sulaiman b. Wan Sidek. Alor Setar: Bahagian Koleksi Kedah, Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah, 14.; Wan Shamsudin Mohd Yusof, Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek (1874-1935). *Biografi Ulama Kedah Darul Aman* (Alor Setar: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darul Aman, 1996), 110.

⁴ Mazizah Hj Md Darus, *Kedah Dulu-Dulu*, terj. H. Samin. (Kedah: Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah, 2003), 260-293.

⁵ Naqshabandi nisbah kepada Syeikh Muhammad Baha' al-Din al-Naqshabandi (w.1389M), Mujadidi nisbah mujaddid dan reformer tarikat Naqshabandi Syeikh Ahmad b Abd al Ahad al Sirhindi (w.1624M) yang bersambung nasab keturunan

mengambil bai'ah dengan gurunya Syaikh Muḥammad al-Andakhawī al-Bukhārī di Mekah. Syaikh Muḥammad Andakhawī al-Bukhārī mengambil daripada Shaykh Muḥammad 'Umar al-Aḥmadī al-Umarī (w.1881M) dan daripada ayahnya, Syaikh Aḥmad Said bin Abi Said al-Ahmadi al-Umarī (w.1871M) sehingga bersambung kepada Syaikh Aḥmad bin 'Abd al-Aḥad al-Sirhindī (w.1624M) dan bersambung salasilah melalui Abu Bakar al-Siddiq (w. 634M) kepada Nabi Muhammad SAW (w 632M.).

Wan Sulaiman amat terpengaruh dengan ajaran tasawuf Syaikh Ahmad Al-Sirhindi dalam kitab *al-Maktubat* yang diterjemahkan daripada Bahasa Parsi kepada Bahasa Arab oleh Syaikh Muhammad Murad Abdullah Al-Quzani (w.1933M) dan dinamakan *Al-Maktubat li al-Imam al-^cAlim al-Rabbani al-Mujaddid li alfi al-Thani Ahmad al-Faruqi Al-Sirhindi. Muarrab al-maktubat al-shari^cah al-marsum bi al-durr al-maknunat al-naḥḥisah dicetak oleh Matba^cah al-Miriyyah al-kaninah bi Makkah al-Mahmiyyah* pada 1899M. Selain itu juga, Wan Sulaiman merujuk kepada penulisan Muhammad Murad al-Qazani seperti *Dhayl al-Rashahat*. Sebelum pulang ke Kedah, Syaikh Muhammad Ankahawi melantik Wan Sulaiman menjadi khalifah murshid ke-34 mengembangkan tarqat tersebut di negeri Kedah dan ulama melayu pertama yang menyebarkan pemikiran Syaikh Ahmad al-Sirhindi daripada kitab *al-Maktubat* di alam melayu melalui penulisan-penulisannya.⁶

kepada khalifah Islam kedua Umar ibn al khattab (w.644M), manakala Ahmadi nisbah kepada Syaikh Ahmad Said b. Abi Said al Ahmadi al Umari (w.1871M) yang merupakan keturunan Syaikh Ahmad al Sirhindi. Lihat, Wan Sulaiman Wan Sidek. *Nur Satic wa Sayf Qatic wa Hujjah Qawiyyah fi Bayan Tariqah calaihi Naqshabandiyah Mujaddidiyyah* (Pulau Pinang: Matbacah al-Zayniyyah, 1345H), 1-9.

⁶ Terdapat berapa kitab yang menyebarkan pemikiran Syaikh Ahmad al sirhindi seperti Ayyuha Al-Ikhwān Ila Dar al-Ridwan Limardati Al-Rahman fi Tashih Aqa'id al-Islam wa Aliman Multaqah min Maktub al-Imam al-Rabbani al-Mujaddi Li alf Al-Thani. Diselesaikan pada 8 Rabi' al-Awwal 1337M / 11 Disember 1918M Rabu; Nur al-Sati' wa Sayf Qati' wa Hujjah Qawiyyahj fi Bayan Tariqah 'Aliah Naqshabandiah Mujaddiyyah. Diselesaikan pada 28 Syawal 1345/ 30 April 1927 Sabtu; *Wahuzzi Ilaiki Bijiz' Al-Nakhlati Tusaqit 'Alaiki Rataban Janiyya*. Diselesaikan pada 11 Zulhijjah 1347H/ 20 Mei 1929M Isnin; *Hawd al-Mawrud fi Bayan Wahdah al-Wujud*, Diselesaikan pada 24 Rabi' al-Awwal 1334H/ 29 Januari 1916M Sabtu. Wan Shamsudin 2000. Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek: Tinjauan Ringkas Mengenai

SUMBANGAN

Di antara sumbangan beliau ialah menjadi guru agama di Istana Kedah untuk mengajar Sultan dan Kerabat Diraja mengenai agama Islam dan menjawat jawatan Kadi Kota Setar pada 1906M. Kemudian beliau menjawat jawatan Ketua Kadi (1910M), pemangku Syeikh Islam (1918M-1920M) dan menjadi Syeikh Islam Kedah ketiga (1920M). Di Kedah, jawatan Syeikh Islam merupakan jawatan tertinggi dalam pentadbiran dan pengurusan hal ehwal Islam. Beliau juga menjawat jawatan Pengerusi Majma' Ulama Kedah untuk membantu Sultan Kedah menyelesaikan masalah yang berkaitan dengan hal ehwal Islam. Majlis tersebut merupakan muzakarah ilmiah yang diadakan pada setiap malam Jumaat di Masjid Zahir selepas solat Maghrib dan dianggotai oleh 12 ulama Kedah.⁷

Beliau berdakwah dengan berjalan kaki masuk ke kawasan pedalaman dengan mengharungi sawah padi dan paya untuk menyampaikan dakwah. Beliau juga secara bergilir-gilir mengajar di Masjid Zahir Alor Setar pada sebelah malam dan juga terlibat mengajar banduan muslim di penjara agar pulang kepada ajaran Islam.⁸

Secretary of Mohammadan and Hindu Endowmenet Board Pulau Pinang pernah menjemput Wan Sulaiman menjadi perundingcara menyelesaikan konflik pertelingkahan antara beberapa pihak mengenai arah kiblat di Masjid Kapitan Keling yang dibina oleh masyarakat India Muslim Pulau Pinang yang bemaahab Hanafi pada tahun 1926M. Begitu

Karya-Karyanya dan Maklumat Tambahan Untuk Biodatanya Serta Senarai Karya-Karya Lain Yang Menyentuh Tentang Dirinya (Auditorium Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah Alor Setar), 2-3.

⁷ Wan Shamsudin Mohd Yusof, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek (1874-1935)* (Alor Setar: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darul Aman, 1996), 122.; Wan Shamsudin Mohd Yusof, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek (1874-1935)*, (Alor Setar: Muzium Negeri Kedah Darulaman, 1996), 14. Appointment of a Board to carry on the Duties of the Sheikh Ul-Islam. Fail .No 824/1354. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah.

⁸ Abdul Majid Mohd Noor et al, el. 8 August 2000. Trankripsi Pita Kaset PK419,420 &421/2000 Majlis Pesara Dalam Kenangan "Sheikh Islam Tuan Haji Wan Sulaiman b. Wan Sidek. Alor Setar: Bahagian Koleksi Kedah, Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah, 5.

juga pada tahun 1932, Wan Sulaiman menjadi penilai kelayakan Imam dan bilal yang bermazhab Hanafi.⁹

Selain itu, Wan Sulaiman juga dilantik menjadi penyelia dan kerap mengadakan lawatan kerja di pejabat-pejabat Kadi daerah untuk memeriksa cara kerja mereka. Daripada lawatan itu, Wan Sulaiman menegur cara pelaksanaan dan gerak kerja mereka yang dilihat kurang baik.¹⁰ Usaha terbesar beliau ialah memodenkan institusi pengajian Islam dengan menerapkan konsep madrasah seperti Madrasah Limbung Kapal dan Maktab Mahmud. Beliau memperbaiki metode pengajian Islam termasuk pengajian bacaan al-Quran di Sekolah Melayu. Beliau mencadangkan kelas al-Quran dan mata pelajaran Islam diasingkan pada waktu kelas petang supaya masa dan fokus dapat diberikan. Hasilnya ramai pelajar dapat membaca al-Quran dengan cepat dan berkesan.¹¹

Sebagai pelopor sistem madrasah di Kedah, beliau juga berfikiran terbuka untuk menolong sahabat lain dalam bidang pendidikan. Beliau pernah berkempen dari rumah ke rumah bersama Mohammad Iskandar, bapa Tun Mahathir yang merupakan pengetua sekolah Inggeris di Kedah dan ditubuhkan pada 8 Disember 1908M. Pada ketika itu, menjadi kerisauan orang melayu sekiranya anak-anak mereka terpengaruh dan masuk ke dalam agama Kristian. Wan Sulaiman telah menyedarkan orang melayu tentang kepentingan pendidikan dan membuang konotasi negatif terhadap sekolah Inggeris. Hasilnya pada 1910M, jumlah anak-anak Melayu yang menuntut di sekolah tersebut meningkat sehingga 50 orang.¹²

⁹ Ask for the Assistant of the Sheikh Ul-Islam, Kedah to Settle a Dispute Regarding the Niche in the Captain Kling Penang. Fail.No 1317/1344. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah; Examination by the Sheikh Islam Kedah of the Hanafi Imam and Khatib of the Captain Kling Mosque as to his Religious Capacity and General Afficiency for Office. No Fail. 2560/1350. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah

¹⁰ Complaint Against Hj Wan Sulaiman, Chief Kathi. Fail.No:858/1338. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah

¹¹ Wan Shamsudin, *Wan Sulaiman bin Wan Sidek (1874-1935)*, (Muzium Negeri Kedah Darulaman, 1996), 9; Halimah Desa, *Sejarah Maktab Mahmud Dalam Beberapa Aspek Sejarah Kedah*, ed. K. K. Kim. (Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, 1993), 40.

¹² Ahmad Nordin bin Mohd Zain, *Sejarah Pendidikan Inggeris dan Pelajaran Tinggi Di Kedah. Dokumentasi Konvensyen Sejarah Negeri Kedah Darulaman* (Alor Setar: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darulaman, 1991), 104.

Dalam aktiviti amar maaruf dan nahi mungkar, beliau sangat tegas dalam membasmi ajaran sesat, khurafat dan bidaah yang menyeleweng daripada akidah Islam dan syariat. Amalan tersebut termasuklah amalan berubat secara menurun iaitu menghadirkan arwah dato nenek dahulu, bernazar di kuburan yang dianggap keramat, menjamu hantu jembalang, kenduri nasi kunyit dan mandi susu di tangga atau perkarang nobat serta kenduri bubur ashura tanpa menceritakan peristiwa dan sejarah hari tersebut. Beliau juga menolak majlis persandingan yang dilihat bercanggah dengan ajaran Islam. Hal ini dilaksanakan juga terhadap anak-anaknya yang berkahwin supaya tidak bersanding.¹³ Untuk tujuan yang sama beliau telah mengeluarkan pekeliling dalam bentuk risalah kecil mengenai kejadian gerhana matahari untuk diedarkan di masjid-masjid bagi menjelaskan cara dan sebab berlakunya gerhana matahari menurut astronomi Islam dan amalan yang dituntut untuk dilakukan menurut ajaran Islam. Hal ini kerana masih terdapat kepercayaan khurafat dalam kalangan pemikiran orang melayu disebalik fenomena gerhana matahari.¹⁴

Dalam pentadbiran Islam, beliau memperkenalkan sistem tauliah mengajar dan kebenaran untuk menerbitkan kitab seperti pindaan yang termaktub dalam Undang-Undang Mahkamah Syariah Kedah No 1009/1-1240H (1921M). Intipatinya adalah seperti berikut (a) maka barangsiapa yang capkan atau menzahirkan apa-apa kitab atau surat berkenaan Ugama Islam walaupun kitab atau surat atau naskah atau karangan daripada nukilan atau rangkapan kedua-dua itu sebelum kitab atau surat itu diperiksa oleh Syeikh Islam atau penggantinya dan didapati kebenaran State Counsel akan mendapat kesalahan dan apabila nyata kesalahannya itu boleh dihukum denda tiada lebih daripada \$200 atau penjara sama ada kerja berat atau ringan lamanya tiada lebih daripada setahun (b) maka barangsiapa (i) mengajar Ugama Islam dengan tiada surat kebenaran State Counsel melainkan mengajar didalam rumahnya sendiri pada anak isterinya (ii) mengajar ugama Islam yang salah pada

¹³ Wan Shamsudin Mohd Yusof, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek (1874-1935)*, (Alor Setar: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darul Aman, 1996), 114.

¹⁴ Nor Azam Mat Noor, *Nasihat Fasal gerhana Dalam Komentor dan Perspektif. Nadwah Ulama Nusantara III*, 15-17 April 2006). 4-5.

timbangan Syeikh Islam walaupun ada surat kebenaran yang tersebut itu. Maka orang itu akan mendapat kesalahan dan apabila nyata kesalahannya boleh dihukum denda tiada lebih daripada \$100 atau penjara lamanya tiada lebih daripada enam bulan.¹⁵

Kesan daripada undang-undang tersebut ramai golongan ustaz dan lebai-lebai memohon tauliah mengajar Fardu ain dan bahasa arab selepas mendapat kebenaran dan tauliah daripada Syeikh Islam. Sekiranya dirujuk dalam dokumen Fail Setiausaha Kerajaan Kedah, lebih daripada 100 orang telah dibenarkan mengajar daripada permohonan yang dibuat. Malah Wan Sulaiman juga berusaha memohon peruntukan elaun bagi tenaga pengajar al-Quran yang mendapat tauliah mengajar di sekolah lelaki dan perempuan. Guru-Guru pondok terkenal juga diberi tauliah oleh Wan Sulaiman seperti Hj Wan Ibrahim bin Wan Adul Kadir yang lebih dikenali sebagai Pak Cu Him, guru di pondok Gajah Mati pada 14 November 1931.¹⁶

Sebagai ulama yang berkebolehan dalam ilmu falak, Wan Sulaiman telah membuat taqvim solat lima waktu dan panduan aktiviti keduniaan sebagai garis panduan bagi penduduk Kedah menjalankan aktiviti harian mereka seperti bercucuk tanam, berniaga dan sebagainya.¹⁷ Beliau juga membuat panduan bagi pesawah padi mengikut perkiraan ilmu astrologi berdasarkan pergerakan bintang 12 seperti Kaus – Aqrab (Sagitirius – Scorpio). Usahanya adalah bersandarkan kepada kitab-kitab ulama dan ramalan orang tua-tua yang mengenali keadaan dan suasana musim padi khususnya di Kedah. Sebagai contoh 23 Mei sehingga 22 Jun dalam bintang Gemini ialah

¹⁵ Ahmad Abd Garni Hj Said. *Tuan Hussain Kedah*. (History Department: University of Malaya. 1977), 43.

¹⁶ Ismail Salleh. 1996. Haji Wan Ibrahim bin Wan Abdul Kadir (1992-1968). *Biografi Ulama Kedah Darul Aman* (1), pp 181-198. Kedah: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darul Aman ms 186; Re Permission to teach Mohameden Religious Doctrines. No Fail 802/1340. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah .; Appointment of additional Koran Teachers for the Boys and Girls Malay Schools in Kedah. Fail.No 280/1353. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah

¹⁷ Wan Shamsuddin, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek: Tinjauan Ringkas Mengenai Karya-Karyanya dan Maklumat Tambahan Untuk Biodatanya Serta Senarai Karya-Karya Lain Yang Menyentuh Tentang Dirinya* (Alor Setar: Auditorium Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah, 2000), 4 & 11.

musim ketujuh penanaman padi, pesawah boleh menyediakan benih untuk ditabur pada bulan tersebut kerana diramalkan padi boleh ditanam dua kali.¹⁸

Beliau juga melindungi dan mengambil berat mengenai masalah muallaf yang baru memeluk Islam. Beliau menyelesaikannya secara berhikmah untuk mengelak sebarang perbalahan antara agama dan kaum berlaku. Beliau menggunakan peruntukan undang-undang dalam Mahkamah Syariah kepada muallaf untuk membuat akuan bertulis bahawa pemeluk agama Islam adalah secara rela. Hal ini berjaya diselesaikan dengan harmoni melalui peruntukan undang-undang tadi.¹⁹ Beliau juga tegas membanteras ajaran sufi menyeleweng seperti berzikir sehingga lupa diri, memanjat tiang dan menukarkan bacaan zikir kepada perkataan yang tidak jelas. Bagi Wan Sulaiman, amalan tersebut bertentangan dengan amalan sufi sebenar. Selain itu, beliau juga membasmi bentuk tarian seperti tarian canggong dan ilmu-ilmu dunia seperti ilmu kebal. Kebanyakan amalan khurafat dan bidaah dahulu hilang di Kedah kerana kesungguhan beliau memerangi perkara tersebut.²⁰

Dalam ilmu kesufian terutama perbersihan jiwa, Wan Sulaiman giat mengembangkan tariqah Naqshabandiah Mujaddidiah Ahmadiyah kepada masyarakat Islam di Kedah termasuk Sultan dan Kerabat Diraja Kedah. Tunku Mahmud merupakan antara golongan kerabat diraja yang mempelajari tariqah daripada Wan Sulaiman. Wan Sulaiman melakukan *tawajjuh*, zikir pada setiap pagi Jumaat selepas solat subuh beserta kuliah²¹. Bagi Wan Sulaiman, tujuan tariqah ialah untuk menjaga

¹⁸ Ismail Salleh, *Intisari Kebudayaan Melayu Kedah* (Majlis Kebudayaan Negeri Kedah, 1986), 95-96.

¹⁹ Reconversion of a Siamese Women Named Ee Wan to Islam by the Sheikh Ul-Islam (Malay Jawi's Version) No Fail 1472/1345. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah

²⁰ Abdul Majid Mohd Noor, Ismail Saleh, Mansur Mohd Akib & Wan Shamsudin, et. 8 August 2000. Transkripsi Pita Kaset PK419,420 &421/2000 Majlis Pesara Dalam Kenangan "Sheikh Islam Tuan Haji Wan Sulaiman b. Wan Sidek. 27-39.

²¹ Tajuddin Saman, *Tokoh Ulama Nusantara* (Kuala Lumpur: Berita Publishing Sdn Bhd. 1993), 154.

Insaniah manusia agar sentiasa dalam syariat Allah. Beliau menyebarkan tariqah ke beberapa daerah di Kedah seperti Alor Setar, Pendang, Yan, Jitra, Sanglang, Langgar, Kuala Nerang, Kota Kuala Muda, Bukim Meriam. Antara anak muridnya ialah Hj Muhammad bin Muhammad Salleh al-Minangkabau, Hj Abu Yazid Yan, Hj Idrus, Hj Ahmad bin Salim, Hj Mahmud Lebai Shafie, Muhammad Said Umar, Ahmad Ishak al-Jawi al-Banjari, Tuan Hj Ahmad Bahar dan Hamzah bin Hj Tahir.

Selain itu, Wan Sulaiman juga giat menulis sebagai saluran dakwahnya. Kebanyakan karyanya dilihat sebagai reaksi kepada keadaan dan isu semasa, arahan daripada pemerintah dan hasil muzakarah di Masjid Zahir. Karya penulisannya adalah nipis dan kecil. Terdapat beberapa faktor yang menyebabkan hasil karyanya tidak tebal. Hal ini demikian kerana Wan Sulaiman memahami kemampuan penduduk kampung yang sibuk dengan pentadbiran agama, mengajar di pelbagai tempat yang jauh, menyelesaikan pelbagai masalah sosial dan kepercayaan khurafat penduduk pada masa itu. Beliau menulis dengan bahasa yang ringkas, terang, menggunakan istilah dan ibarah yang mudah. Corak penulisannya wujud dalam beberapa bentuk seperti puisi, soal jawab, karangan dan perbincangan ilmiah. Kebanyakannya ditulis dalam tulisan Melayu jawi dan sebahagian kecil dalam bahasa arab. Selain sebagai penulis, beliau juga adalah seorang penyemak bagi bahan-bahan penulisan ulama lain yang hendak diterbitkan.²²

Penulisannya merangkumi pelbagai ilmu Islam seperti feqah, tajwid, sirah, tariqah, tasawuf, astronomi, pendidikan, pemikiran Islam, fatwa dan ulum al-Quran. Karya-karyanya banyak dicetak oleh Persama Press dan The United Press Pulau Pinang. Hj Muhammad bin Muhammad Saleh (1874M-1961M) dan Abdul Karim b Hj Yusuf adalah orang yang bertanggungjawab mengedarkan kitab-kitabnya. Di antara hasil penulisannya yang jarang diketengahkan untuk ialah *Risalah Mizan al-'Uqala wa al-Udaba'* yang membincangkan tentang makna

²² Wan Shamsudin Mohd Yusof, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek (1874-1935)*, (Alor Setar: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darul Aman, 1996), 123.

Syariah, Tariqah, Haqiqah dan Ma'rifah. Penulisan in diselesaikan pada 11 Zulhijjah 1350H/ 17 April 1932M Ahad.²³

PENGIKTIRAFAN DAN KEWAFATAN

Zainal Abidin b. Hj Ahmad (1895M- 1973M) atau lebih dikenali sebagai Zaaba bertemu dengan Wan Sulaiman pada 1928 di Alor Setar, Kedah dan amat menghormati ketokohnya. Zaaba menyifatkan fizikal Wan Sulaiman sebagai seorang ulama yang mempunyai badan yang agak kecil, tidak tinggi, kulitnya hitam manis, bercakap sambil tersenyum, terpancar cahaya keilmuan dimukanya dan selalu menggunakan kata-kata kiasan, bidalan yang disulami dengan ayat-ayat al-Quran dan hadis, syair dan bidalan arab, menepati masa, menunaikan janji, merendah diri, pelukis, ahli falak, pengamal Naqshabandi yang sederhana dan seorang sufi. Beliau disifatkan sebagai ulama yang memahami Islam secara mendalam dan bersifat produktif dalam memajukan umat kerana boleh menerima perubahan menurut peredaran zaman dan masa selagi dalam kerangka Islam.²⁴

Zaaba sekali lagi menulis helaian kertas bertajuk Sedikit Kenang-Kenangan Kepada Sahib al-Fadilah Tuan al-Haj Wan Sulaiman Syeikh Islam selepas mendengar berita kematiannya pada 1935 sebagai tanda hormat dan kagumnya kepada tokoh. Sementara itu, Abdul Majid Mohd Noor menyifatkan beliau sebagai mujahid kerana usahanya yang gigih mengembangkan syiar Islam dalam pelbagai aspek. Wan Sulaiman wafat di rumahnya di Jalan Limbung Kapal pada 28 Muharram 1354H pada pukul 5.30 petang.²⁵ Beliau dikebumikan di makam Diraja, Jalan

²³ Wan Shamsudin, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek: Tinjauan Ringkas Mengenai Karya-Karyanya dan Maklumat Tambahan Untuk Biodatanya Serta Senarai Karya-Karya Lain Yang Menyentuh Tentang Dirinya* (Alor Setar: Auditorium Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah, 2000), 2-3.

²⁴ Zainal Abidin (Za'aba), *Pengembaraan ke Kedah, Perlis dan Kelantan* (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2008), 5-25.

²⁵ Sedikit Kenang-Kenangan Kepada Allahyarham Tuan Haji Wan Sulaiman b. Wan Sidek (Sheikh Islam) Kedah oleh Za'aba (versi Melayu-Jawi) 20.05.1935. No. 2006/0046374. Kuala Lumpur: Arkib Negara Malaysia, ms 1-5; Abdul Majid Mohd Noor, Ismail Saleh, Mansur Mohd Akib & Wan Shamsudin,elt. 8 August 2000.

Langgar. Makamnya terletak sebaris dengan makam Sultan Abdul Hamid (w. 1362H), Tunku Mahmud (w.1356H) dan Tunku Ibrahim (w.1353H).

KONSEP SYARIAT, TARIKAT, HAKIKAT DAN MAKRFIFAT DALAM KITAB TASAWUF

Wan Sulaiman melihat ajaran tasawuf perlu difahami menurut kerangka Ahli al-Sunnah wa al-Jamaah. Kesalahan fahaman istilah tasawuf telah mendedahkan masyarakat Islam kepada ajaran sesat dan batiniyyah yang bertentangan dengan ajaran Islam. Beliau mengetahui kesalahan fahaman hubungan syariat, tarikat, hakikat dan makrfifat yang sering dilihat sebagai rumit dan mempunyai kesamaran yang boleh menatijahkan kesalahan fahaman masyarakat Islam seperti wujud bertentangan zahir dan batin atau shariat dengan hakikat, atau martabah hakikat lebih tinggi daripada syariat zahir yang diumpakan seperti kulit dan hakikat seumpama isi, yang lebih berharga daripada kulit zahir. Kesemua dipandang dengan kefahaman terpisah dan merendahkan antara satu sama lain.

Beliau menyedari huraian keempat-empat istilah ini dalam kitab turath tasawuf Islam adalah sukar untuk difahami oleh masyarakat awam yang tidak berkeahlian dalam ilmu tasawuf . Sebahagian ulama sufi membincangkan empat istilah tersebut dengan pelbagai pendekatan penafsiran dengan gaya bahasa kiasan atau isyarat sama ada keempat-empat istilah atau sebahagiannya sahaja dari kitab tasawuf Melayu atau Arab.

Di dalam kitab *Asrār al-Dīn li Ahl al-Yaqīn* menjelaskan amalan berpuasa terbahagi kepada tiga martabat. Pertama, puasa syariat iaitu puasa yang masyhur dibincangkan dalam kitab fiqah dan syarat sahnya adalah berniat dahulu sebelum fajar. Kedua, puasa tarikat iaitu menahan diri daripada segala yang dibenci oleh makhluk dan hawa nafsu dalam

Trankripsi Pita Kaset PK419,420 &421/2000 Majlis Pesara Dalam Kenangan "Sheikh Islam Tuan Haji Wan Sulaiman b. Wan Sidek. Alor Setar: Bahagian Koleksi Kedah, Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah,ms 4; Death of Haji Wan Suleiman b. Haji Wan Sidek, Sheikhul Islam, Kedah. No Fail. 432/1354. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah

diri. Syarat puasa tarikat ialah meneguhkan niat dan menguatkan *himmah* selama turun qada dan qadar. Manakala yang ketiga adalah puasa hakikat iaitu menahan diri daripada *syatahat* dengan mengatakan perkataan yang tiada patut bagi syariat seperti *ana al-haq* dan *ana al-fail* serta tiada menahan diri daripada menyatakan rahsia makrifat yang bersalahan dengan syarak.²⁶

Manakala kitab *Sayr al-Sālikīn* oleh Abdul Samad al-Falimbani (w.1832M), diuraikan secara tamsilan bahawa ilmu itu seperti buah *jauzah* (kelapa). Ilmu fiqh dan ilmu usuluddin seperti kulit *jawzah* yang zahir, dan ilmu tarikat itu seperti isi buah *jawzah* dan ilmu hakikat itu seperti minyak buah *jawzah*. Barangsiapa yang mengetahui ilmu syariat iaitu ilmu fiqh dan ilmu usuluddin sahaja, maka dia dinamakan orang fakih. Manakala barangsiapa mengetahui keempat-empat ilmu iaitu ilmu fiqh, usuluddin, tarikat dan ilmu hakikat maka dinamakan sebagai ahli sufi atau fuqara'.²⁷

Dalam kitab *Tanwir Al-Qulūb Fī Mua'āmalat 'Allam al-Ghuyūb* oleh Syeikh Muhammad Amin al-Kurdi (w.1914M) dijelaskan juga secara perumpamaan bahawa ilmu syariat adalah diumpamakan seperti kapal yang menyampaikan kepada maksud dan kejayaan. Manakala tarikat adalah diibaratkan seperti laut yang di dalamnya ada permata, dan hakikat pula disamakan seperti permata yang berada dalam laut. Contoh tamsilan yang lain ialah syariat seperti pokok, tarikat seperti dahan kayu dan hakikat seperti buah. Kesemuanya adalah satu yang berkaitan rapat serta tidak terpisah.²⁸

²⁶ Muḥammad Ṭayyib Masuūd, *Al-Asrār al-dīn li ahl al-yaqīn Hamish Miftah al-Jannah* (Thailand: Matba'ah bin halabi, t.t), 12-12.

²⁷ Al-Ghazzali, *Sayr al-Salikin Tariqah Sadat Sufiyyah* terj. Abdul Samad Abdul Rahman al-Falimbani (Thailand: Maktabah wa Matba'ah Muhammad al-Nahdi wa Awladuhu, 1995), 3: 197.

²⁸ Muḥammad Amīn, *Tanwīr al-Qulūb fī Mua'āmalah 'allam al-Ghuyūb* (Beirut: Dar al-Fikr, 1994), 364.

Manakala dalam kitab *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn* karangan Imam al Ghazali, Muhammad bin Muhammad (w. 1111M) berpendapat barang siapa yang menyangka bahawa hakikat berlawanan dengan syariat atau batin bertentangan dengan syariat, maka dia lebih hampir kepada kekufuran berbanding iman. Imam al-Ghazali juga telah mentamsilkan ilmu tauhid kepada Allah adalah seperti laut yang dalam tiada bertepi dan membuat pembahagian lapisan ilmu tauhid seperti lapisan dalaman sebuah jawz (kelapa) yang mengandungi empat martabat. Pertama *qashr* atau *qashr al-ulya* (kulit lapisan luar) merujuk kepada tauhid orang munafik, lisannya bersyahadah tetapi hatinya lalai dan ingkar kepada Allah.

Kedua, *qashr- al qhashr* atau *qhasr al-sufila* (kulit lapisan dalam) merujuk tauhid orang awam, lisan bersyahadah dan hatinya membenarkan dengan *jazam*. Ketiga, *al-lub* (minyak), tauhid orang maqam *muqarrabin* yang dianugerahkan cahaya keyakinan di dalam hati sehingga dapat melihat kepelbagaian kewujudan makhluk bahawa semuanya datang daripada Pencipta Yang Maha Esa. Keempat, *lub al-lubb* atau *al duhn* (pati minyak), tauhid orang *siddiqin* yang fana dalam tauhid secara syuhud didalam hati bahawa tiada dilihat dalam kewujudan makhluk melainkan sentiasa memandang terhadap kewujudan yang Yang Maha Esa sahaja. Bandingan dan analogi tersebut adalah untuk memberi kefahaman dalam akal untuk penjelasan dan pencerahan sahaja (*taqrib ila al afham al daifah*).²⁹

Di dalam *Sirr al-Asrār* oleh Syeikh 'Abdul Kadīr al-Jīlānī (w.1166M) menggunakan pendekatan yang sama juga menyatakan bahawa ilmu itu terbahagi kepada empat peringkat, Pertama, ilmu syariat mengandungi suruhan dan tegahan. Kedua, batin syariat ialah berkaitan dengan ilmu hakikat dan ilmu tarikat. Ketiga, ilmu batin dinamakan ilmu makrifat. Manakala keempat, ilmu yang paling batin ialah ilmu hakikat. Diibaratkan syariat itu seperti sepohon pokok, tarikat itu seperti dahannya, dan makrifat adalah seperti daunnya dan hakikat itu seumpama buahnya.³⁰ Dalam kitab *Iqaz al Himamm fi Sharh al Hikam*

²⁹ Abū Ḥamid Muḥammad, *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn* (Beirut: Dar al-Fikr, 1995), 4: 210.

³⁰ 'Abd al Qādir al Jīlānī, *Sirr al Asrār*, Terj. K.H Zezen Zainal Abidin Zayadi Bazul asyhab (Selangor: Thinkers Library Sdn Bhd, 1997), 45-125.

oleh Ahmad Ibn Ajibah, mentakrifkan bahawa syariat adalah ibadah penyembahan dan kepatuhan kepada Allah, tarikat pula ialah maksud dalam syariat dan hakikat itu ialah keyakinan yang jelas tanpa syak kepada Allah. Selain itu, diibaratkan dengan nisbah ilmu dan amalan yang masyhur seperti dinisbahkan persamaan syariat dengan amal Islam, tarikat dengan amal iman dan hakikat dengan amal ihsan atau syariat diibaratkan sebagai amal ibadah, tarikat diibaratkan sebagai *amal al ubudiyah* dan hakikat diibaratkan seperti *amal al-abudah*.³¹

Dalam kitab *Al-Durr al-Nafis* oleh Syeikh Muhammad Nafis al-Banjari pula, dimisalkan kedudukan syariat tarikat dan hakikat seperti sebiji nyior (kelapa). Syariat seperti tempurung yang memelihara isi dan minyaknya, tarikat seumpana isinya dan hakikat pula seperti minyaknya yang didalam isinya. Maka, pati minyaknya tidak dapat diperolehi melainkan dengan memecahkan tempurung dan memerah isinya. Justeru, disimpulkan bahawa syariat tanpa hakikat adalah hampa dan hakikat tanpa syariat adalah batil, setiap hakikat yang tidak diperteguhkan dengan syariat adalah zindik.³² Para ulama tasawuf Islam menghuraikan keempat-empat istilah ni dengan huraian yang benar secara berkaitan antara satu sama lain dan tidak terpisah serta tiada unsur merendahkan mana-mana istilah dan kedudukannya dalam Islam.

Kesalahan fahaman istilah ini menatijahkan keburukan dan kesesatan yang mendedahkan umat Islam ke dalam aliran ajaran sesat dan batiniyyah. Diantara doktrin aliran ajaran sesat dan batiniyyah yang menyalahi pegangan Ahli Sunnah wa al-Jamaah yang boleh dirumuskan kandungan kesalahan, kesesatan dan penyimpangan ajarannya kepada tujuh doktrin utama.³³

³¹ Ahmad b Muhammad, *Iqhas al-Himam fi Sharh al-Hikam libn 'Ata' al-Sakandarī* (Mesir: Dar al Fikr, t.t), 10.

³² Ilyās Ya'qūb al Azharī, *Al-Durr al-Nāfis fī Bayān Wāhid al-Af'āl wa al-Asmā' wa al-Sifāt wa al-Dhāt Dhat al-Taqdīs* (Mesir: Matba'ah Dar Ihya' al-Kutub al-ʿArabiyah, t.t). 29.

³³ Muhammad b Muhammad al-Ghazālī, *Faḍāih al-Bāṭiniyyah*. (Beirut: Maktabah al Asriyyah, 2001), 43-136.; Abdul Fattah Haron Ibrahim, *Ajaran Sesat*, (Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka, 1987). 58-127.; Engku Ahmad Zaki, *Ajaran Sesat Mengenali Jalan Yang Terpesong*. (Selangor: PTS Islamika, 2007), 138-217.

Pertama, meremehkan atau merendahkan amalan fekah secara zahir. Doktrin merujuk kepercayaan bahawa amalan zahir syariat secara fizikal dianggap kulit dan amalan batin dengan hati dianggap isi yang lebih bernilai dan lebih penting daripada amalan zahir. Kedua, memisahkan antara syariat, hakikat, tarikat dan makrifat. Pegangan ini berpendapat bahawa hubungan syariat, hakikat, tarikat dan makrifat adalah elemen yang terpisah-pisah. Beranggapan makrifat adalah intipati tertinggi daripada syariat. Akibatnya mendahulukan makrifat dahulu kemudian barulah amalan syariat, jika tidak sempurna makrifat, maka tidak boleh beramal dengan syariat seperti jika tiada kehadiran khusyuk dan makrifat di dalam hati, maka solat syariat tidak perlu didirikan kerana tiada hasil dan sia-sia. Ketiga, tidak mengikut mazhab muktabar, meremehkan dan memanipulasi ajaran para ulama muktabar. Beramal tanpa panduan ulama muktabar dengan mengikut ajaran guru dan ketua sahaja. Menghina dan meremeh kedudukan mazhab, ajaran para ulama dan masyarakat Islam yang beramal mengikut mazhab dalam bidang akidah, syariat, tasawuf, tafsir dan hadis. Memanipulasikan ajaran dan kata-kata ulama tasawuf muktabar dengan versi tafsiran mengikut nafsu sendiri.

Keempat, tiada taklif syarak dari segi pertanggungjawaban amalan baik dan buruk dengan ibadah di dunia dan akhirat. Kepercayaan bahawa tiada konsep halal dan haram, menghalalkan yang haram seperti minum arak, zina, liwat, menafikan hukum syarak yang telah maklum seperti wajib solat, puasa, zakat dan haji. Tiada ibadah syariah secara fizikal tetapi hanya dengan batin sahaja seperti solat dengan hati sahaja (solat daim), nikah batin tanpa wali dan saksi dan sebagainya. Berpegangan dengan akidah jabariyyah yang tidak perlu melaksanakan sebarang amal kebaikan kerana dosa dan pahala, neraka dan syurga telah ditentukan oleh Allah SWT sejak azali lagi. Kelima, konsep makrifat yang tidak bersyariat dan akidah tauhid yang benar. Mendakwa bahawa kemuncak tertinggi ibadah dan tauhid adalah bersatu dengan Tuhan (*ittihād* dan *hulul*) sehingga sehingga gugur segala syariat, pengakuan diri sendiri kepada martabah ketuhanan, kenabian, kemahdian atau kemaksuman.

Keenam, konsep kasyaf, ilham dan ilmu laduni yang tidak menepati dan bercanggah dengan syarak. Pegangan kedudukan ilham dan kasyaf dan ilmu laduni yang keliru dan mengatasi kewajipan syariat dan bertentangan dengan zahir makna al-Quran dan al-Sunnah. Mendahulukan ilham dan kasyaf daripada makna zahir al-Quran dan al-Sunnah.

Ketujuh, penafsiran al-Quran dan al-Sunnah atau huruf dengan isyarat, rumuz dan takwil batin yang batil. Hasil pegangan ini menafikan, menolak dan mengingkari tafsiran zahir dengan mengikut tafsiran yang bertentangan dengan usul akidah dan syariat. Contohnya seperti tafsiran makna dari al-Quran dan beberapa sungai dari susu sebagai mengambil ilmu batin Sebagai makanan ruhani dari guru mereka takwil batil. Takwilan makna Kaabah dan Safa ialah Nabi Muhammad SAW, Pintu Kaabah dan Marwa ialah Ali bin Abi Talib.

Oleh itu, kesalahan fahaman istilah-istilah ini boleh mencemarkan ajaran tasawuf dan perlu dibezakan aliran ajaran sesat dan batiniyyah yang bertopengkan nama tasawuf dengan ajaran tasawuf sebenar. Hasilnya sebahagian doktrin salah faham tersebut boleh membawa kepada kekufuran dan sebahagian pula hanya dikategorikan sesat, fasiq dan bidaah. Segalanya bergantung kepada garis sempadan akidah dan hukum fiqah yang bincangkan oleh para ulama Islam. Pendekatan kontemporari adalah sangat diperlukan untuk menjernihkan kefahaman keempat-empat istilah yang sudah masyhur dan muktabar di sisi para ulama tasawuf. Maka pendekatan bersifat kontemporari dalam huraian dan pencerahan adalah diperlukan supaya yang bersesuaian dengan kefahaman semua lapisan masyarakat Islam.

PEMIKIRAN DALAM RISALAH MIZAN AL-UQALA' WA AL-UDABA'

Sebagai Syeikh Islam Kedah, Wan Sulaiman bertanggungjawab memelihara kemuliaan dan ajaran Islam. Beliau melihat perbincangan hubungan syariat, tarikat, hakikat dan makrifat perlu diurai dengan bahasa mudah dan bersifat kontemporari. Hubungan empat istilah tersebut ditulis dan dijelaskan berdasarkan kefahamannya dan panduan

lisan gurunya Syeikh Muhammad al-Andakhawi al-Bukhari untuk mengelak kesamaran dan kerumitan. Risalah Mizan al- Uqala' wa al-Udaba' ini ditelah dijadikan teks bacaan dan syarahan oleh Wan Sulaiman satu majlis ilmu antara waktu maghrib dan isyak di masjid Kulim, Kedah pada 25 Jamadilawal 1351/25 September 1932 dihadiri oleh *Vice President State Counsel* Negeri Kedah Tunku Mahmud Ibni Al-Marhum Tunku Ahmad Tajuddin (w. 1937M) dan Syeikh Ibrahim Abyari, Qari al-Quran dan dihadiri oleh pengawai-pagawai kerajaan negeri Kedah dan para jemaah lelaki dan wanita.³⁴ Wan Sulaiman mentakrifkan bahawa syariat dari segi bahasa ialah kenyataan.

“Qanunun Ilahiyun wudica lamasalih al-‘ibad min hayth al-amr wa al-nahy wal-Ibahah”.

Maksudnya ialah syariat itu ialah undang-undang yang dianugerahi oleh Allah untuk menjaga kemaslahatan hamba-Nya yang mengandungi di dalamnya segala perintah, tegahan dan perkara harus. Justeru, perintah Allah terbahagi kepada dua iaitu wajib dan kedua sunat. Manakala larangan Allah terbahagi kepada dua iaitu haram dan makruh. Sementara itu, terdapat satu perkara harus iaitu pilihan melakukan atau meninggalkan. Kesemuanya adalah lima hukum syarak taklif yang wajib diketahui dan diikuti oleh setiap muslim seperti yang digariskan dalam kitab dan ilmu fiqah.³⁵ Secara umum dan asasnya, syariat ialah melaksanakan suruhan dan meninggalkan tegahan kepada hamba-Nya berdasarkan firman Allah yang bermaksud:

*“Dan apa jua suruhan yang dibawa oleh Rasulullah (s.a.w) kepada kamu maka ambillah akan dia serat amalkan, dan apa jua yang dilarangnya kamu melakukannya, maka patuhilah larangannya”.*³⁶

Manakala, pengertian tarikat pula dalam bahasa arab ialah wasilah (jalan). Istilah wasilah merujuk kepada setiap sesuatu yang boleh

³⁴ Wan Sulaiman Wan Sidek, *Risalah Mizan al-Uqala' wa al-Udaba' Iaitu Pada Menyatakan Makna Syariat, Tarikat, Hakikat, Makrifat* (Penang: Matba'ah United Dato Keramat Road, 1933), 15.

³⁵ *Ibid.*, 18.

³⁶ Al-Quran, surah al Hashr 59:7

menyampaikan dan menghasilkan kehendak dan maksud. Peranan tarikat ialah untuk menyempurnakan dua tujuan dan kehendak syariat. Pertama *takhliyyah* ialah menyucikan dan membersihkan daripada kejahatan zahir dan batin. Manakala yang kedua *tahliyyah* iaitu menghiasi dan berpakaian dengan kelakuan perangai yang baik zahir dan batin beserta berkekalan mengingati Allah.³⁷

Wan Sulaiman menjelaskan jalan untuk sampai kepada Allah adalah banyak seperti para ulama mengatakan bahawa jalan yang menyampaikan kepada Allah itu amat banyak seumpama bilangan nafs segala makhluk (*al-turuq ila Allah bi'adadi anfas al-khalāiq*). Manifestasi jalan yang dilakukan masih berada dalam lingkungan makna pekerjaan yang disuruh dan menjauhi segala yang ditegah seperti jalan memperbanyakkan sembahyang, puasa, zikrullah dan membaca al-Quran dan lain-lain. Perbuatan mengerjakan amalan tersebut dipanggil tarikat dan orang yang mengerjakan yang demikian itu dipanggil sebagai ahli tarikat. Oleh itu, jelaslah bahawa tarikat itu ibarat kepada nama syariat kerana termasuk dalam makna mengerjakan yang disuruh dan meninggalkan yang ditegah.³⁸

Sementara itu istilah dan nisbah tarikat sufi seperti tarikat Qadiriyyah, Naqshabandiah, Samaniyyah dan lain-lain hanyalah sandaran majaz sahaja, bukan tambahan dalam agama. Tarikat dalam tasawuf merujuk kepada berilmu dan beramal dengan syariat Islam dengan pimpinan guru melalui *takhliyyah* dan *tahliyyah* hati sehingga mencapai keyakinan yang penuh dan maqam ikhlas kepada Allah. Tarikat tasawuf menyediakan kaedah *tazkiyyah al-nafs* dalam syariat yang diambil dari al-Quran dan al-Sunnah seperti tuntutan membersihkan jiwa, tuntutan berguru, ikhlas dalam ibadat, amalan-

³⁷. Hukumnya tazkiyah al nafs adalah fardu ain menurut Imam al Ghazzali kerana seorang individu muslim tidak terlepas dari aib dan sakit (penyakit hati)melainkan para Anbiyak alayhim al-salam. Wan Sulaiman Wan Sidek, *Risalah Mizan al-Uqala' wa al-Udaba' Iaitu Pada Menyatakan Makna Syariat, Tarikat, Hakikat, Makrifat*, (Mesir: Dar al Fikr, 1352H), 20. ; Ahmad b Muhammad, *Iqhaz al-Himam fi Sharh al-Hikam libn Ata' al-Sakandari* (Mesir: Dar al Fikr, 1352H), 5.

³⁸ *Ibid.*, 21.

amalan zikrullah, istiqhfar, tahlil, ikhlas *muraqabah* dan sebagainya adalah dituntut dan ada sandaran daripada al-Quran dan al-Sunnah.³⁹

Dalam menghuraikan makna hakikat, Wan Sulaiman menjelaskan bahawa hakikat secara literalnya adalah sebenar. Secara istilahnya ialah “*Haqīqat al-shay’ mālā yatahaqqu wujūdu shay’ illa bihi fahuwa haqīqatuhu*”. Maksudnya hakikat sesuatu merujuk kepada realiti sebenar-benar bagi sesuatu kebenaran itu. Hakikat kebenaran sesuatu tidak akan jelas melainkan dijelaskan oleh sesuatu hakikat kebenaran yang lain yang menghuraikannya. Contohnya, hakikat kain baju dan benang itu, semuanya adalah berasal daripada kapas kerana jika bukan kerana kewujudan kapas, maka benang dan kain baju pun tidak wujud.⁴⁰

Anologi ini menjelaskan bahawa hakikat alam ini ialah makhluk yang dijadikan oleh Allah daripada tiada kepada ada (*muhdath* /makhluk). Allah SWT adalah Pencipta sebenar. Maka istilah hakikat juga merujuk kepada suruhan mencari kebenaran sesuatu seperti yang diperintah oleh syariat bahawa tiada sesuatu kejadian di alam ini boleh terjadi dengan sendirinya melainkan dengan Kehendak dan Qudrah Allah sebagaimana firman Allah SWT yang bermaksud:

“*Pada hal Allah yang menciptakan kamu kamu dan apa-apa yang kamu perbuat itu semuanya.*”⁴¹

³⁹ Syeikh Ahmad al Sirhindi mengatakan bahawa tarikat dan hakikat adalah khadam atau penyempurna kepada syariat dalam menyempurnakan aspek ikhlas. Junayd al Bahgdadi mengatakan , bahawa amal dan amalan kami adalah diambil daripada al-Quran dan al sunnah. Tuntutan takhliyyah a dan tahlīyyah adalah suruhan dan tegahan dalam syariat , maka tarikat juga adalah istilah bagi menghuraikan kandungan syariat juga. Ahmad Abdul Ahad, *Al-Maktubat li al-Imam al-‘Alim al-Rabbani al-Mujaddid li alfi al-Thani Ahmad al-Faruqi Al-Sirhindi. Muarrab al-maktubat al-shari’ah al-marsum bi al-durr al-maknunat al-nafisah* Terj. Muhammad Murad al-Qazani. Istanbul: Siraj Kitabevi, (t.tp: t.p, t.t), 54.; Abd al-Wahhab Ahmad, *Al-Tabaqat al-Kubra al-Musamma bi Lawaqih al-Anwar fi al-Tabaqat al-Akhyar* (Beirut: Dar al-Fikr, t.t), 4.

⁴⁰ Wan Sulaiman Wan Sidek. *Risalah Mizan al-Uqala’ wa al-Udaba’ Iaitu Pada Menyatakan Makna Syariat, Tarikat, Hakikat, Makrifat* (Mesir: Dar al Fikr, 1933), 22.

⁴¹ Al-Quran, surah al Saffat 37 :96

Dalam akidah Islam, hamba Allah masuk ke dalam syurga hakikatnya adalah dengan rahmat daripada Allah bukan semata mata dengan amal soleh hamba sahaja. Begitu juga, orang yang tidak beriman atau berbuat maksiat dimasukkan ke dalam neraka dengan keadilan Allah manakala orang beriman dan soleh masuk ke dalam syurga dengan rahmat-Nya dan kurniaan-Nya juga.⁴² Tiada percanggahan antara hakikat dan syariat. Jadi hakikat juga adalah istilah bagi menghuraikan kandungan syariat dalam suruhan dan tegahan juga. Imam Ahmad al-Sirhindi mengatakan bahawa syariat dan hakikat adalah bersifat menjelaskan antara satu sama lain yang tiada beza dalam hakikat intipati kedua-duanya melainkan dari aspek menjadi umum dan khusus.

Manakala makrifat pula, Wan Sulaiman mendefinisikannya sebagai mengenal. Pada istilah *ibaratan an ma'rifat shay ma bihi huwa huwa*. Maksudnya pengenalan sebenar kebenaran hakikat sesuatu adalah dengannya itulah pengenalannya. Dalam ertikata yang lain *yu'ti kulla dhī haqin haqqahu* ertinya memberi akan tiap-tiap sesuatu kebenaran yang mempunyai hak akan haknya yang sebenar. Dimisalkan suruhan mencari jalan hendak mengenal raja, apabila sudah dikenali sifat-sifat yang patut dengan raja itu diiktikadkan sifatnya. Demikianlah hamba dengan Tuhan, segala sifat yang kamalat yang patut dengan Tuhan ,maka sifat-sifat itulah yang patut diiktikadkan pada hakNya dan mana mana sifat yang tiada patut padaNya, dinafikan daripadaNya. Maka inilah disuruh wajib atas hamba mengenal dengan sebenar-benar mengenal, maka makrifat itu suruhan dalam syariat juga sebagaimana firman Allah yang bermaksud:

⁴² Dari segi syariat, Allah menyuruh hambanya beramal, bekerja , mengambil sebab, berusaha dan sebagainya.untuk berjaya. Allah berfirman: Beramallah. Hadis: beramallah , setiap sesuatu akan dipermudahkan bagi kamu beramal. Dari segi hakikat Allah melarang hambanya bergantung dan memadang kepada amalannya –semata untuk berjaya dan masuk syurga tetapi hendak memandang semua itu berlaku dengan daripada Hidayah dan Rahmat Allah Taala juga. Nabi SAW bersabda bahawa Baginda SAW juga masuk kedalam syurga dengan rahmat dan kurniaan Allah. Isu ini hendaklah dilihat dengan dua pandangan secara bergandingan dari sudut syariat dan sudut aspek hakikat secara serentak, maka akan jelas berdasarkan al-Quran dan sunnah. Ahmad b Muhammad. *Īqhāz al-Himam fī Sharḥ al-Ḥikam libn Atā' al-Sakandarī*, (Mesir: Dar al Fikr, t.t), 12-14.

“Oleh itu, maka tetapkanlah penegtahuanmu dan kenyakinanmu (wahai Muhammad) bahawa sesungguhnya tiada Tuhan yang berhak disembah melainkan Allah.”⁴³

Oleh itu, istilah makrifat adalah ibarat bagi syariat bagi menghuraikan suruhan syariat dalam mengenal Allah dengan sifat-sifat kesempurnaan yang sebenarnya seperti yang disepakati dan dibincangkan oleh ulama usuluddin iaitu hak Allah, mengenal dan beriktidad Allah adalah wajib al wujud, bersifat uluhiyyah dan hak ibadah hanya kepadaNya dan bersifat dengan kesempurnaan dan tiada sesuatu yang sama dengannya.⁴⁴ Huraian Wan Sulaiman didapati bahawa syariat, tarikat hakikat dan makrifat adalah tidak bertentangan antara satu sama lain. Empat-empat istilah merujuk kepada intipati atau penjelasan kandungan syariat yang satu dan tidak terpisah. Istilah istilah tersebut adalah nama bagi shariah yang berbeza sebutan sahaja dan maksudnya adalah syariat Islamiyyah.

Wan Sulaiman memetik kesimpulan secara lisan daripada Syiekh faqir Muhammad al-Bukhari qadassa Allah sirrahu bahawa keempat-empat itu iaitu syariat yang berubah-ubah sebutan pada lafaz itu sahaja didengar berbunyi lain lain dirasa kata berbilang dan berlain-lain hal dibandingkan seperti mata yang masuk sampah apabila memandang ia akan matahari tentulah nampak berbilang-bilang matahari itu sebab terkecip-kecip dengan sampah yang didalam mata itu dan apabila tiada sedikit pun sampah didalam mata tetap sekali memandang ia akan matahari itu dengan tetap pandang nampak satu juga. Demikianlah pada syariat tarikat hakikat dan makrifat. Istilah istilah tersebut adalah nama

⁴³ Al-Quran, surah Muhammad: 19; Wan Sulaiman Wan Sidek, *Risalah Mizan al-Uqala' wa al-Udaba' Iaitu Pada Menyatakan Makna Syariat, Tarikat, Hakikat, Makrifat* (Mesir: Dar al Fikr, 1933), 22.

⁴⁴ Hak dan sifat -sifat kesempurnaan Allah dibicarakan dalam ilmu usul aldin. Boleh lihat kitab-kitab seperti Al-Sanusi, Muhammad bin Yusuf . *Sharh al-Muqaddimat* ,al-Bayjuri, Ibrahim *Hashiyyah bi tahqiq al-Maqam 'ala kifayah al-'Awwam* dan lain- lain

bagi syariat yang berbeza sebutan sahaja. Perbezaan pada lafaznya sahaja tetapi maksudnya adalah syariat Islamiyyah .⁴⁵

Wan Sulaiman mengatakan secara naratif cuba diambil fikir, pada mula Allah bangkitkan satu rasul kepada satu rasul, mulanya daripada Adam AS sampai kepada Nabi Muhammad SAW, maka tidak didengari sebutan ajaran rasul dan nabi nabi melainkan syariat sahaja seperti dikatakan syariat nabi kita dan nabi nabi terdahulu tiada langsung perkataan tarikat hakikat makrifat nabi atau rasul, tetapi sebab tiada sempurna faham jadi kesamaran pada masing masing faham sebab tiada erti bagi istilah masing masing kaum kerana tiap tiap kaum itu ada mempunyai istilah masing masing seperti dikata ulama fiqah, ulama tasawuf, ahli tarikat dan ahli makrifat,⁴⁶ pada hal jika dibahas dengan sebenar benar bahas, nescaya didapati satu kehendaknya.⁴⁷

Untuk memperkukuhkan kesimpulan, Wan Sulaiman membuat ibarat perumpamaan, dengan kewujudan sebuah negeri yang bersifat *fard jami'*. Asas wujudnya negeri dengan adanya sultan raja atau kerajaan. Tujuan adanya sultan atau kerajaan dalam sebuah negeri ialah untuk mendatangkan kebajikan dan kebaikan *taqqadum* maju dan terpelihara daripada *inhibit* terundur seperti firman Allah yang bermaksud:

⁴⁵ Wan Sulaiman Wan Sidek, *Risalah Mizan al-uqala' wa al-udaba' iaitu pada menyatakan makna shari'ah, tariqah, haqiqah, and ma'rifah*, (Mesir: Dar al Fikr, 1352H), 25.

⁴⁶ Ahli ma'rifat ialah orang mukmin yang bertaqwa yang melaksanakan segala perintah syariat secara zahir dan batin dengan hati yang ikhlas kepada Allah serta berakhlak dengan adab serta akhlak mahmudah. Bukanlah ahli makrifat, orang yang berbicara perkara-perkara ghaib dan istilah yang sukar difahami. Junayd al Bahgdadi (w.910M) berkata. Leburilah ibarat -ibarat dan hilanglah isyarat-isyarat dan tiada memberi manfaat kepada kami melainkan dua rakaat yang kami dirikan dipenghujung malam (dengan hati yang ikhlas dan kerendahan hati bersifat kehambaan diri). Abū Ḥāmid Muḥammad Al-Ghazzālī, *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn*, (t.tp: t.p, 1995). 4 : 432.

⁴⁷ Wan Sulaiman Wan Sidek, *Risalah Mizan al-Uqala' wa al-Udaba' Iaitu Pada Menyatakan Makna Shariah, Tariqah, Haqiqah dan Ma'rifah*, (Mesir: Dar al Fikr, 1352H), 26.

“Kalau ada di langit dan di bumi Tuhan-Tuhan yang lain daripada Allah, nescaya rosaklah pentadbiran kedua-duanya”.⁴⁸

Diperuntukan undang-undang negeri sebagai jalan untuk membawa kebaikan dan menolak kejahatan, maka di dalam undang-undang itu terkandunglah segala suruhan dan tegahan yang dibaratkan dengan istilah syariat negeri. Perlaksanaan atau penguatkuasaan undang-undang diibaratkan dengan istilah tarikat, iaitu wasilah menyampaikan kepada maksud memelihara kebajikan dan menolak kejahatan. Maka pegawai-pegawai yang menjalankan undang-undang itu dikatakan ahli tarikat dan hakikat undang-undang negeri yang sebenar adalah sultan atau kerajaan kerana tidak boleh ada undang-undang itu melainkan dengan sultan atau kerajaan. Maka sultan atau kerajaan itulah hakikat dan disuruh ambil ketahui yang demikian itu. Makrifat itu disuruh ambil mengenal dengan jelas dan sebenar setiap fungsi, peranan dan kedudukan sultan, pegawai dan lain-lain itu masing masing dengan maqam martabah yang layak dengan masing masing. Inilah makna sebenar makrifat iaitu pengenalannya. Maka dikatakan kesemuanya boleh dibaratkan sebagai undang-undang dan semuanya adalah syariat belaka.⁴⁹

Oleh itu, daripada penjelasan Wan Sulaiman secara naratif, analogi dan tamsilan yang bersifat kontekstual, kontemporari dan lokaliti didapati bahawa syariat, tarikat, hakikat dan makrifat pada realitinya adalah satu dan tidak terpisah dari segi maksud, kandungan dan tujuan bagi menghuraikan intipati syariah Islam dari aspek suruhan dan tegahan. Perbezaan yang berlaku hanya pada bahasa, lafaz, sebutan dan istilah sahaja merupakan jalan untuk menghuraikan kandungan ajaran syariah dan agama Islam bagi memudahkan umat Islam memahaminya dengan cara yang mudah, tersusun dan jelas. Kesilapan atau kebenaran dalam perbincangan konsep dan istilah syariat, tarikat, hakikat dan makrifat ini bergantung kepada cara interpretasi, huraian, sudut

⁴⁸ Al-Quran, surah al-Anbiya' 21 :22

⁴⁹ Wan Sulaiman Wan Sidek, *Risalah Mizan al-Uqala' wa al-Udaba' Iaitu Pada Menyatakan Makna Syariah, Tariqah, Haqiqah dan Ma'rifah* (Mesir: Dar al Fikr, 1933), 27.

pandangan dan kefahaman individu itu sendiri. Jika dihurai secara bertentangan dengan al-Quran dan al-Sunnah, maka penjelasannya adalah salah dan tidak diterima.

KESIMPULAN

Wan Sulaiman merupakan ulama, pendidik, pentadbir dan Sufi yang progresif. Metod dakwahnya adalah melalui percakapan perbuatan, tauladan dan penulisan. Sumbangan dakwahnya merangkumi bidang pentadbiran Islam, pendidikan, sosial dan kesufian. Beliau telah *mentahqiqkan* dan menjelaskan dengan ibarah yang mudah dan kontemporari mengenai hubungan antara istilah, Syariat, tarikat, hakikat dan makrifat. Secara realitinya, keempat-empat istilah ini adalah merupakan satu dari segi maksud, kandungan dan tujuan dalam menghuraikan intipati syariah Islam dari segi suruhan dan tegahan. Perbezaan yang berlaku hanya pada bahasa, lafaz, sebutan dan istilah yang merupakan jalan untuk menghuraikan kandungan ajaran syariah memudahkan umat Islam memahaminya dengan cara yang mudah, tersusun dan jelas.

RUJUKAN

- Abd al Qadir al Jilani, *Sirr al Asrar*. Terjemahan K.H Zezen Zainal Abidin Zayadi Bazul Asyhab. Selangor: Thinkers Library Sdn Bhd, 1997.
- Abdul Fattah Haron Ibrahim, *Ajaran Sesat*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1987.
- Abdul Majid Mohd Noor et al. *Majlis Pesara Dalam Kenangan Syeikh Islam Tuan Haji Wan Sulaiman Wan Sidik*. Trankripsi Pita Kaset PK419,420 &421/2000 Alor Setar: Bahagian Koleksi Kedah, Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah, Ogos, 2000.
- Abdul Samad Abdul Rahman, *Sayr al-Salikin Tariqah Sadat Sufiyyah Terjemahan Daripada Kitab Lubab Ihya' Ulum al-Din oleh Imam al-Ghazzali*. Thailand: Maktabah wa Matba'ah Muhammad al-Nahdi wa Awladuhu, t.t.
- Ahmad Abd Garni Hj Said, *Tuan Hussain Kedah, Jabatan Sejarah*. Kuala Lumpur: Universiti Malaya, 1977.

- Ahmad Ibn Muhammad 'Ajibah, *Iq haz al-Himam fi Sharh al-Hikam libn Ata' al-Sakandari*. Misr: Matba'ah Mustafa al Babi al-Halabi wa Auladuhu, 1972.
- Ahmad Nordin b. Hj Mohd Zain, *Sejarah Pendidikan Inggeris dan Pelajaran Tinggi Di Kedah. In Dokumentasi Konvensyen Sejarah Negeri Kedah Darulaman*. Alor Setar: Lembaga Muzium Negri Kedah Darulaman, 1991.
- Al-Ghazali, Abu Hamid Muhammad, *Ihya' 'Ulum al-Din*. t.tp: t.p. 1995.
- Al-Ghazzali, Muhammad bin Muhammad. *Fadaiah al Batiniyyah*. Beirut: Maktabah al-Asriyyah, 2001.
- Al-Kurdi, Muhammad Amin. *Tanwir al-Qulub fi Muca'malah 'allam al-Qhuyub*. Beirut: Dar al-Fikr, 1994.
- Al-Quran, Tafsir Pimpinan al-Rahman Kepada Pengertian al-Quran 30 Juzuk. Dar al Fikr: Selangor, 2016.
- Al-Sha'rani, Abd al-Wahhab Ahmad. *Al-Tabaqat al-Kubra al-Musamma bi Lawaqih al-Anwar fi al-Tabaqat al-Akhyar*. Beirut: Dar al-Fikr, t.t.
- Al-Sirhindi, Ahmad Abdul Ahad. *Al-Maktubat li al-Imam al-'Alim al-Rabbani al-Mujaddid li alfi al-Thani Ahmad al-Faruqi Al-Sirhindi. Muca'rrab al-maktubat al-shari'ah al-marsum bi al-durr al-maknunat al-nafisah*, terj. Muhammad Murad al-Qazani. Istanbul: Siraj Kitabevi, t.t.
- Appointment of a Board to carry on the Duties of the Sheikh Ul-Islam. Fail .No 824/1354. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah.
- Appointment of additional Koran Teachers for the Boys and Girls Malay Schools in Kedah. Fail.No 280/1353. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah.
- Ask for the Assistant of the Sheikh Ul-Islam, Kedah to Settle a Dispute Regarding the Niche in the Captain Kling Penang. Fail.No 1317/1344. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah.
- Complaint Against Hj Wan Sulaiman, Chief Kathi. Fail.No:858/1338. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah.
- Death of Haji Wan Suleiman b. Haji Wan Sidek, Sheikhul Islam, Kedah. No Fail. 432/1354. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah.
- Engku Ahmad Zaki, Ajaran Sesat mengenali Jalan Yang Terpesong .Selangor PTS Islamika: Examination by the Sheikh Islam Kedah of the Hanafi Imam and Khatib of the Captain Kling Mosque as to his Religious Capacity and General Afficiency for Office. No Fail. 2560/1350. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah, 2007.

- Halimah Desa, *Sejarah Maktab Mahmud. Dalam Beberapa Aspek Sejarah Kedah*, peny. K. K. Kim. Kuala Lumpur: Persatuan Sejarah Malaysia, 1993.
- <http://e-smaf.Islam.gov.my/e-smaf/fatwa/fatwa/find/3>
<http://e-smaf.Islam.gov.my/e-smaf/fatwa/fatwa/find/3>.
- Ismail Salleh, *Bulan Piama Dalam Intisari Kebudayaan Melayu Kedah*: Majlis Kebudayaan Negeri Kedah, 1986.
- Ismail Salleh, *Haji Wan Ibrahim bin Wan Abd Kadir (1892-1968) Biografi Ulama Kedah Darul Aman*. Alor Setar, Kedah: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darul Aman, 1996.
- Mazizah Hj Md Darus, *Kedah Dulu-Dulu*. Terj. H. Samin. Kedah: Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah, 1996.
- Muhammad Hasan, *Al-Tarikh Salasilah Negeri Kedah*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 1968.
- Muhammad Nafis al-Banjari, *Al-Durr al- Nafis fi Bayan Wahid al-Afal wa al-Asma' wa al-Sifat wa al-Dhat Dhat al-Taqdis*. Peny. Ilyas Ya'qub al Azhari. Misr: Matba'ah Dar Ihya' al -Kutub al-^cArabiyyah, t.t.
- Nor Azam Mat Noor, Nasihat Fasal gerhana Dalam Komentaran dan Perspektif. In *Nadwah Ulama Nusantara III* Re Permission to teach Mohameden Religious Doctrines. No Fail 802/1340. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah. 15-17 April 2006.
- Reconversion of a Siamese Women Named Ee Wan to Islam by the Sheikh Ul-Islam (Malay Jawi's Version) No Fail 1472/1345. Fail Setiausaha Kerajaan Kedah.
- Sedikit Kenang-Kenangan Kepada Allahyarham Tuan Haji Wan Sulaiman b. Wan Sidek (Sheikh Islam) Kedah oleh Za'aba (versi Melayu-Jawi) 20.05.1935. No. 2006/0046374. Kuala Lumpur: Arkib Negara Malaysia.
- Tajuddin Saman, *Tokoh Ulama Nusantara*. Kuala Lumpur: Berita Publishing Sdn Bhd, 1993.
- Wan Hanafi Wan Long, *Mengenal Asal Usul Keturunan dan Keluarga*: t.p, t.t.
- Wan Shamsudin Mohd Yusof, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek (1874-1935) Biografi Ulama Kedah Darul Aman*. Alor Setar, Kedah: Lembaga Muzium Negeri Kedah Darul Aman, 1996.

- Wan Shamsudin Mohd Yusof, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidek: Tinjauan Ringkas Mengenai Karya-Karyanya dan Maklumat Tambahan Untuk Biodatanya Serta Senarai Karya-Karya Lain Yang Menyentuh Tentang Dirinya*. Auditorium Perbadanan Perpustakaan Awam Kedah Alor Setar, 2000.
- Wan Shamsudin Mohd Yusof, *Haji Wan Sulaiman bin Wan Sidik (1874-1935)*. Muzium Negeri Kedah Darulaman, 1991.
- Wan Sulaiman Wan Sidek, *Nur Satic wa Sayf Qatic wa Hujjah Qawiyyah fi Bayan Tariqah 'alaihi Naqshabandiyyah Mujaddidiyyah*. Pulau Pinang: Matbacah al-Zayniyyah, 1345H.
- Wan Sulaiman Wan Sidek, *Risalah Bernama Mizan al-Uqala' wa al-Udaba' Iaitu Pada Menyatakan Makna Shariah, Tariqah, Haqiqah dan Ma'rifah*. Penang Matba'ah United dato Keramat Road, 1352H.
- Zainal Abidin bin Haji Ahmad (Za'ba), *Pengembaraan ke Kedah, Perlis dan Kelantan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2008.